Recuperarea trecutului traumatic în *Provizorat* de Gabriela Adameşteanu şi *Cartea şoaptelor* de Varujan Vosganian

Adina DINIȚOIU

Academia Română
Romanian Academy
Personal e-mail: adinadinitoiu@yahoo.com

Recovering the Traumatic Past in Provisionality by Gabriela Adamești eanu and The Book of Whispers by Varujan Vosganian

After 1990, it can stated that not the type of discourse / essay that center4s around the moral process of communism de tip has the role of fictionally recuperating the memory of the communist past, of mourning, but literature.. Bogdan Ghiu highlights, in a recent book, that the discourse about communism that had impact in the West isn't represented by „the Romanian moral process of communism", but by the fictional discourse, of art and literature, of novel. Because literature represents the „ceremonial" of the past, it is the one which mourns, „it is like a grave" for collective memory. In the following essay, I will try to analyze the way the past is recuperated / marked/ exorcized (on one hand, the communist past, on the other hand, the Armenian tragedy at the begging of the 20th century) in two of the most important Romanian novels published after the fall of the communism: Provisionality (2010) by Gabriela Adameşteanu and The Book of Whispers (2009) by Varujan Vosganian.

Keywords: recuperating the past, trauma, communism, Armenian genocide, exorcism, individual memory, collective memory, history, destiny

După 1990, se poate spune – aşa cum constată Bogdan Ghiu într-o carte recentă[1] – că nu discursului/ eseului de tip proces moral al comunismului, ci literaturii îi revine rolul de a recupera ficțional memoria trecutului comunist, de a efectua doliul. Bogdan Ghiu observă, pe bună dreptate, că discursul despre comunism care a prins în Occident nu este reprezentat de „procesul moral românesc al comunismului" („o încercare disperată de autohtonizare a unui model central-european de disidență morală"[2], încercare tîrzie, de altfel), ci de discursul ficțional, al artei şi literaturii, de discursul romanului. Fiindcă literatura reprezintă „ceremonializarea" trecutului, ea efectuează doliul, „este ca un mormînt": „*Îngroapă* trecutul, ajutîndu-ne să ne despărțim de el, ca să putem să trăim, şi totodată îl *marchează* (*s.a.*), pentru ca acesta să nu poată fi uitat şi să devină, tocmai, creator, util, adică generator de memorie. Transformă istoria în semn, adică în stoc manipulabil, utilizabil, de trăit"[3]. În eseul de mai jos voi încerca să analizez modul în care este recuperat/ marcat/ exorcizat trecutul (trecutul comunist, pe de o parte, tragedia armenească de la începutul secolului XX, pe de altă parte) în două dintre cele mai valoroase romane româneşti apărute în postcomunism: *Provizorat* (2010) de Gabriela Adameşteanu şi *Cartea şoaptelor* (2009) de Varujan Vosganian.

Prozatoare cu state vechi, afirmată deja înainte de 1989 – prin romanele *Drumul egal al fiecărei zile* (1975, romanul de debut), *Dimineață pierdută* (1984,

romanul care o consacră) şi povestirile *Dăruieşte-ţi o zi de vacanţă* (1979) şi *Vară-primăvară* (1989) –, Gabriela Adameşteanu este, aşadar, o autoare şaptezecistă (după anul debutului) de vârf, care îşi continuă cu succes „cariera" scriitoricească în postcomunism. Jurnalistă activă după 1990 (fost redactor-şef al revistei *22* a Grupului pentru Dialog Social/ GDS, epocă pe care o evocă în excelentul volum memorialistic *Anii romantici*, apărut în 2014), Gabriela Adameşteanu se întoarce la literatură după primul deceniu postdecembrist de angajare intelectuală publică şi socială, activitate consacrată independenţei presei şi democratizării societăţii româneşti. În 2003 îi apare romanul *Întâlnirea* (Polirom), reeditat, în versiune definitivă, în 2007. Din 2005, când romanul *Dimineaţă pierdută* este publicat la Gallimard, Gabriela Adameşteanu devine autoare Gallimard şi începe cariera internaţională a cărţilor sale, iar din 2008, Editura Polirom îi consacră, la rândul ei, o serie de autor.

În rândurile de mai jos mă voi opri asupra romanului *Provizorat*, publicat în 2010, la Editura Polirom – cartea de ficţiune cea mai importantă a scriitoarei apărută după 1989, un roman amplu, de anvergură, o frescă socială care acoperă aproape o jumătate de secol de istorie tragică (legionarism şi comunism). Impresionant prin galeria de personaje propuse (adunate, la sfârşitul cărţii, într-o listă de 27 de nume) şi prin reconstituirea de epocă, *Provizorat* este un roman elaborat în timp, ce reia un personaj feminin (Letiţia Arcan) cunoscut din *Drumul egal al fiecărei zile*. *Provizorat* marchează o continuitate în proza Gabrielei Adameşteanu – prin tematică şi abordare –, fiindcă scriitoarea se întoarce mereu, în cărţile sale, în timp, recuperând, la modul plastic, literar, memoria unui comunism care coincide cu propria sa perioadă de formare şi de maturizare (Letiţia poate fi considerată, în acest sens, un soi de alter ego al prozatoarei). Filtrată prin perspectiva subiectivă a Letiţiei – personajul central –, e reconstituită, pentru cititorii din postcomunism, epoca anilor '70; o istorie, aşadar, la firul ierbii, aşa cum e ea trăită, în cotidian, de oameni concreţi, prinşi în încrengături de familie, servicii şi funcţii care-i leagă inexorabil unii de alţii. *Provizorat* se înscrie, din acest punct de vedere, în tradiţia romanului-cronică de familie, iar forţa şi talentul scriitoarei aici se văd, în construcţia unor tipologii complexe şi în abilitatea de a manevra galeria de personaje propuse: printre ele, Petru Arcan, soţul Letiţiei (lector universitar, divorţat, cu zece ani mai mare, cu care se căsătoreşte mai degrabă din nevoia de protecţie), Margareta Branea, mama Letiţiei, fraţii Branea (Victor, tatăl Letiţiei, era cel mai mic), Sorin Olaru (crescut de părinţi adoptivi, numele iniţial Corneliu Vasile Iovănescu, ascunzând, de fapt, un „dosar de familie" pătat), colegul Letiţiei în kafkiana Clădire unde lucrează amândoi, şi devenit iubitul ei clandestin etc.

Provizorat este un roman al *iubirii* şi *suspiciunii*, dar şi – aşa cum indică titlul, devenit laitmotiv al cărţii – un roman al *provizoratului*, al precarităţii existenţiale în comunism. Istoria mare, istoria oficială înghite aici istoriile individuale, destinele particulare, aflate în derivă, sub tăvălugul evenimentelor istorice. Reconstituind o epocă din perspectiva Letiţiei şi prin intermediul unei galerii de personaje foarte vii, cărora le dă voce, rând pe rând, romanul Gabrielei Adameşteanu efectuează ceea ce Bogdan Ghiu[4] numea „doliul" comunismului, el reprezintă, într-un fel, piatra tombală a unei epoci teribile, traumatice, atât pentru memoria individuală, cât şi pentru cea colectivă.

Letiţia Arcan (născută Branea) porneşte la drum cu o traumă, amintirea zilei în care, întoarsă de la şcoală, găseşte casa răscolită de nişte bărbaţi „cu pălării pe cap şi haine negre de piele"[5], şi pe mama plânsă şi speriată, care-i spune că se vor muta la unchiul Ion, cel care va reprezenta pentru ea un substitut de tată. Destinul Letiţiei se va hrăni din această spaimă, din această nesiguranţă şi din dorinţa de a fi protejată. Crescută de „un om resemnat" (unchiul Ion, fratele mamei), Letiţia îşi doreşte să nu-i repete eşecul, este ambiţioasă, vrea să scrie şi să se facă cunoscută publicând articole în „revista de studii şi cercetări unde Petru este secretar general de redacţie"[6]. Căsătorită, aşadar, din ambiţie şi din dorinţa de protecţie cu un profesor universitar influent, Letiţia nu este la fel de voluntară şi în ce priveşte cursul vieţii sale: „Dar, pentru viaţa ei, Letiţia nu ştie ce vrea şi, ceea ce o să i se pară cândva ciudat, nici nu încearcă să afle. Tinereţea i se întinde nesfârşită în faţă şi totul poartă încă semnul improvizaţiei"[7]. Numai că ceea ce pare acum o promisiune (avantaj al tinereţii) se va transforma, cu trecerea timpului, într-un provizorat continuu – un termen ce acoperă nu numai starea socială a protagonistei, dar şi pe aceea sufletească. Sensibilă şi interiorizată, lipsită de spirit practic – care, spune ea la finalul cărţii şi al relaţiei sale amoroase, „l-a pierdut" pe Sorin –, Letiţia „pluteşte" pe deasupra lucrurilor (e cuvântul folosit de Sorin, care, la începutul iubirii lor, crede că tocmai acesta e farmecul ei).

Pe de altă parte, toate acestea fac din Letiţia o victimă a istoriei, a vremurilor, a oamenilor „noi", bine adaptaţi la aceste vremuri, adică dotaţi cu pragmatism, cu spirit de observaţie şi de delaţiune, meschini, ambiţioşi şi cu „dosare de familie" bune (altfel spus, cu „origini sănătoase", din clasele de jos, cum nu e cazul Letiţiei, descendenta unei familii mic-burgheze). Letiţia Arcan seamănă, din acest punct de vedere, foarte mult cu eroina lui Gheorghe Crăciun din *Pupa russa*, Leontina Guran, şi ea o victimă a istoriei şi a destinului, „plutind" în acelaşi fel în derivă, în bătaia

vântului, uzată de viață și de experiențele încercate. Frumusețea și aspirațiile lor, faptul că ies din norma comună, incapacitatea de a se adapta la meschinăria vremurilor, căutarea iubirii și a unui „absolut" le fac pe amândouă vulnerabile și potențiale victime ale societății.

În Sorin, Letiția investește nu numai iubirea ei (iubirea „absolută"), ci și – lucru perdant – totala încredere. La începutul iubirii lor clandestine, în vremuri potrivnice, Sorin „aduce promisiunea tandreței fără sfârșit și a răbdării fără margini"[8]. „Dragostea de la 9.30 la 13.30 – notează Letiția în caietul ascuns sub saltea (are aspirații de scriitoare, iar romanul conține și această aluzie, repetată, la actul scrisului) – este pariul tău, absolutul se poate travesti și așa, Dumnezeu poate coborî și în camerele împrumutate, cu scrumiere pline de mucuri și pahare cu Bitter românesc"[9]. Și tot ea mai notează – în aceste pasaje de carnet-jurnal, marcate cu italic în text: „El te-a asigurat, cu ochii lui clari, de fidelitatea pe care i-o simți în emoția cu care te așteaptă și de care te îndoiești văzând graba cu care pleacă"[10].

Frazele acestea își vor avea un pandant limpede în finalul cărții și al poveștii de dragoste, când Letiția își dă seama că a greșit – într-o epocă a suspiciunii totale – când și-a pus toată încrederea, „ca să poată trăi", în Sorin: „Letiția este conștientă că, înainte să-i reproșeze ceva lui Sorin, va trebui să-și reproșeze ei că a investit în el toată încrederea pe care un om o pune într-altul, ca să poată trăi, deși avea destule semnale că ar trebui să-și retragă investiția"[11]. Iubirea lor – clandestină, la început, și deci „necontaminată" de mediu – se va uza și ea, supusă presiunii sociale și supravegherii perpetue. Dintr-un tânăr îndrăgostit și emoționat – deși mereu în „grabă" la întâlnirile cu Letiția, pentru că e atent la anturaj și are ambiții profesionale –, Sorin devine, și el, în cele din urmă, „un bărbat matur cu fularul strâmb de grabă"[12], „mulțumit că a ajuns și el la maturitatea virilă, la cinism, adică"[13]. Reflectând la evoluția relației lor, Letiția se întreabă amar-ironic, la capătul cărții – părăsită de Petru Arcan și decisă, ea însăși, să-l părăsească pe Sorin și să renunțe la sarcina nedorită (printr-o „instilație", lucru ilegal, firește, în epocă): „Există oare maturitate sau și asta e o fantasmă?"[14].

Provizorat este un roman care vorbește despre iubire și despre viața de cuplu, despre fidelitățile și trădările iubirii (ca și prieteniei), dar și un roman al intruziunii politicului și a istoriei în destinele individuale. Întors spre trecut – redescoperit, devoalat, reinterpretat, căci pare a rezerva mai multe surprize –, cu rare și vagi aluzii la viitor (un viitor – deducem după referințele naratorului obiectiv – situat, pare-se, în postcomunism), romanul este o cronică de familie în comunism și o prețioasă reconstituire de epocă, adeseori explicită: a se vedea pasajele în italic care explică termeni și cutume în comunism (cum ar fi „filodorma", altfel spus mita) ori „dosarul bun (de familie)" sau „originea socială sănătoasă"; a se vedea produsele (cosmetice, băuturi etc.) care se dădeau „pe sub mână" în epocă (Bitter, săpun Lux etc.). *Provizorat* de Gabriela Adameșteanu rămâne, așadar, unul dintre romanele de prim-plan ale perioadei postdecembriste.

Autor al unor volume de poezie și al unui volum de proză publicate după 1990 (la proză scurtă a revenit în 2013, cu volumul *Jocul celor o sută de frunze și alte povestiri*), economistul și omul politic de origine armeană Varujan Vosganian publică în 2009 *Cartea șoaptelor*[15] – unul dintre cele mai valoroase romane românești apărute după 1990. Scris în decursul mai multor ani, *Cartea șoaptelor* este o carte-mărturie, o carte a memoriei, așa cum declară însuși naratorul, un narator-personaj care poartă chiar numele autorului, Varujan Vosganian. Situată la confiniile ficțiunii cu mărturia în numele unei colectivități, romanul este o saga armenească – o impresionantă reconstituire poetică a tragediei armenilor în prima jumătate a secolului XX, o confesiune (personală)-mărturie (reprezentativă) din perspectiva celui mai tânăr din familia de armeni care-și duce traiul în Focșaniul anilor '50 ai secolului trecut (a se vedea secvențele evocatoare de la începutul cărții). *Cartea șoaptelor* – scrie naratorul-personaj la capătul „poveștii" sale – „nu este o cronică a lucrurilor trăite ori închipuite, ci a lucrurilor mărturisite"[16]. Iar ceva mai departe, el notează că această memorie e chiar mai importantă decât moartea (și, implicit, viața) – așadar, scrierea acestei cărți are ca miză mai puțin confesiunea individuală, biografică și mai mult prezervarea unei memorii colective: „*Cartea șoaptelor* e oarecum neobișnuită, căci, spre deosebire de alte istorii, aici moartea e doar un detaliu, iar mai importantă decât moartea și, deci, decât viața, e memoria"[17].

De altfel, motto-ul cărții este reprezentat de o frază a bunicului său pe linie paternă, Garabet: „Noi nu ne deosebim prin ceea ce suntem, ci prin morții pe care fiecare îi plânge". Or, nepotul său devine legatarul acestei memorii de familie și de neam pe care o încarnează în mod special bunicul Garabet; el va fi „scriptorul" (cum singur declară) acestei memorii colective, iar *Cartea șoaptelor* – a unei memorii păstrate în taină, în șoaptă, în vremuri de restriște – reprezintă, pentru autorul ei, viața lui „netrăită", în fapt viața reconstituită – din „șoapte", din povești auzite – a membrilor colectivității din care face parte: „Cea mai adevărată dintre viețile pe care le port, ca un mănunchi de șerpi înnodat la un capăt, e viața netrăită"[18], scrie personajul-narator la începutul lungii sale cronici. Pornind de la analogia cu „scorpionul de cărți", o insectă roșiatică despre care bunicul său spune că „îndreaptă greșelile din cărți", nepotul, care și-a asumat rolul de povestitor, devine, la rândul lui, „un

fel de scrib care vrea să îndrepte greşelile vechi. Sunt, aşadar, un scorpion de cărți"[19]. Romanul este, aşadar, o recuperare şi o reconstituire a istoriei zbuciumate a armenilor pe parcursul a mai bine de jumătate de secol, dar şi o încercare de „îndreptare" a acestei istorii, de exorcizare prin scris a traumelor colective cu care trăiesc membrii comunității armeneşti. Desigur, evocarea se face din perspectiva unui personaj-narator bine individualizat, care îmbină tot ceea ce ține de memoria personală (amintiri din copilărie, poveşti spuse de bunicul Garabet şi de alți membri ai familiei etc.) cu această „reprezentativitate", cu misiunea asumată de a consemna în scris şirul de drame pe care le-au traversat armenii, începând cu genocidul împotriva armenilor din 1915, istoria convoaielor interminabile de surghiuniți în Cercurile Morții, în deşertul Deir-ez-Zor şi ajungând la istoria armenilor care au luat drumul exilului.

În felul acesta, privirea naratorului este îndreptată în permanență spre *trecut*, chiar şi atunci când e vorba de propria lui biografie: ceea ce el construieşte, pas cu pas, în roman, este o viață *trecută*, netrăită pe cont propriu, dar o viață reprezentativă pentru istoria comunității, alcătuită din poveştile despre membrii familiei şi comunității din care face parte. Implicit, evocarea – cu frecvente accente lirice, poetice – conține şi o reflecție asupra istoriei (asupra absurdului ei, a şirului ei de drame, a convoaielor de morți, a pribegiei etc.), făcută mai ales din perspectiva învinşilor ei: „Bunicii mei, Garabet Vosganian şi Setrak Melichian, au înțeles din secolul lor doar cât e de greu să mori în acelaşi pământ din care te-ai născut. Bătrânii armeni ai copilăriei mele nu au avut nici un mormânt la căpătâiul căruia să stea şi să-şi plângă părinții. Şi-au purtat mormintele cu ei, pe unde au rătăcit şi, aşa cum evreii îşi aşază chivotul şi fac în jurul lui templu, tot astfel, când poposeau, îşi descărcau mormintele de pe umeri şi acolo îşi făceau casă"[20]. În poveştile bunicului Garabet Vosganian legate de cele două războaie mondiale (pe care le prinsese), „învingătorii nu erau întotdeauna cei pe care îi ştiam din cărți. «Nu te grăbi, spunea. Rareori cel care pare că a învins e adevăratul învingător. Iar istoria au făcut-o învinşii, nu învingătorii. A învinge e, până la urmă, un fel de a ieşi din istorie»"[21]. După război, persecuțiile la care sunt supuşi armenii nu iau sfârşit, fiindcă unii dintre ei trec de partea „învingătorilor" (ruşii) şi îi denunță pe ceilalți ca fiind anticomunişti; urmează un lung şir de deportări în Siberia – printre deportați se afla şi Siruni, un prieten al bunicului Garabet, eliberat după 10 ani: „În *Cartea şoaptelor* sunt scrise numele celor morți. Despre ei vorbeau , din vârful buzelor, Siruni şi bunicul Garabet. După primul lot ridicat în decembrie 1944, a urmat al doilea, la 24 aprilie 1945. Cel mai tânăr dintre arestați, Levon Harutiunian, a murit ultimul, în 1999, la Los Angeles. De la el ştiu povestea. Bunicului i-ar fi venit greu să-mi spună cum au ajuns armenii să se strădeze unii pe alții. Oricum, bunicul se apropia de acele vremuri cu sfială, căci atunci simțise unul dintre rarele lui imbolduri de a lupta. În rest, a stat deoparte pe cât s-a putut, privind cu ochii mari şi căutând să înțeleagă. Dar şi pentru asta îți trebuie curaj"[22].

Garabet Vosganian, bunicul din partea tatălui, este unul dintre cele mai puternice personaje ale cărții şi cel care îi transmite nepotului – spre a o duce mai departe – această memorie colectivă traumatică, laolaltă cu o veritabilă înțelepciune de viață. Dacă Garabet este „tacticos şi cu vorbe măsurate", încredințat întotdeauna că se întâmplă ceea ce trebuie să se întâmple, celălalt bunic, pe linie maternă, Setrak Melichian, nu este nici el mai puțin memorabil: singur supraviețuitor al familiei sale ucise în timpul masacrelor din Anatolia, la începutul secolului, el ajunge în România – adolescent –, unde o ia de la capăt, ajutat de rudele supraviețuitoare, pe care le regăseşte aici. În ciuda unor amintiri teribile (fratele său mai mare este ucis în fața lui, el e nevoit să fugă şi să pribegească), Setrak rămâne, în amintirea nepotului, acelaşi om vesel şi zâmbitor, lipsit de orice invidie şi mulțumit cu ce-i oferă viața.

De la madlenele copilăriei cu care începe romanul („Eram apărat – mărturiseşte naratorul –, între înfățişările focului, mirosurile copilăriei, copaci şi fantasme"[23]), evocarea virează – pe parcursul cărții – către o voce exponențială, reprezentativă, ce se ridică de la nivelul memoriei personale către aceea colectivă, istorică, luptând, aşadar, împotriva „uitării" (pentru a relua termenii lui Paul Ricoeur[24]). Diversele ipostaze ale focului („flacăra jucăuşă a lumânării sau cea liniştită a lămpii cu gaz", „pâlpâirea roşiatică a jarului", „flacăra înecăcioasă a frunzelor arse, primăvara" etc.), „mirosul aluatului cald", mirosul fructelor, mirosul cotloanelor, mirosul cărților vechi (multe în turcă), amintirea covoarelor armeneşti inegalabile, adevărate *imago mundi* şi – în sfârşit – aroma cafelei şi ritualul preparării ei (înfățişat în pagini memorabile) au punctat etapele unei copilării alcătuite, pe de o parte, din experiențe senzoriale directe, concrete, iar pe de alta din experiența indirectă a poveştilor (dramatice) de familie, din figurarea (în minte, în imaginație) a destinelor membrilor ei.

Momentul reunirii familiei în jurul ceştii de cafea (în curte), la şase după-masa, reprezintă – aşa cum va reprezenta însuşi gestul scrierii acestei cărți-mărturie – tihna, acalmia, momentul împăcării în fața unei istorii potrivnice:

„Bătrânii din copilăria mea îşi beau cafeaua pe la şase după-amiază. Ceremonialul preparării îndruma deja conversația pe o cale domoală. Îşi făceau nițel loc între perne. Beau cafeaua fără grabă, sorbind zgomotos şi plescăind satisfăcuți. Era clipa

când, în ciuda pribegiilor, a amintirilor însângerate şi a timpului care trece, lumea părea neschimbată şi tihnită, iar sufletele împăcate"[25]. La finalul cărţii, odată cu evocarea morţii bunicului patern, dar şi a celorlalţi „bătrâni" ai familiei (bunici pe linie maternă, mătuşi, unchi), „vocea" naratorului devine în mod declarat o „voce lăuntrică" supraindividuală, transmisă chiar de bunicul său, şi urmând, poate, a fi dusă mai departe, după dispariţia naratorului: „... vocea aceasta lăuntrică, transmisă prin generaţii, este poate încă un dar viu primit de la morţii cei vechi. O ipoteză, desigur. N-am să capăt confirmarea ei decât în clipa în care voi încredinţa, la rândul meu, această voce mai departe, dar despre asta altcineva va trebui să povestească"[26]. „Viaţa mea, din clipa aceea – mai spune el –, a fost în mare măsură mersul acela repetat în urma cuiva prea ostenit şi am început să înţeleg că, oricât m-aş simţi de singur, există, mai presus de celelalte, singurătatea cortegiului. Nu ieşeam din rând, eram cel mai aproape, nici nu mă puteam grăbi, căci celor morţi nu le-o poţi lua înainte"[27].

Cartea şoaptelor este, aşadar, un amplu roman despre trecut, istorie şi memorie colectivă, un roman infuzat de lirism, un roman care – expunându-le –, exorcizează dramele trecutului/colectivităţii armeneşti; un roman enunţat de o voce devenită supraindividuală, reprezentativă, care, dincolo de amintirile biografice, doreşte să depună mărturie pentru dramele colectivităţii şi să îndrepte greşelile trecutului în prezentul evocării. Prezentul este, aşadar, momentul evocării/scrierii, şi el este – în *Cartea şoaptelor* – propriu-zis o recuperare a (dramelor) trecutului, în vederea exorcizării lui (lor), dar şi a perpetuării în viitor a acestei traumatice memorii colective.

Acknowledgement

Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului "Cultura română şi modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate", cofinanţat de Uniunea Europeană şi Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanţare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

Note :

1. Bogdan Ghiu, *Totul trebuie tradus. Noua paradigmă (un manifest)*, Editura Cartea Românească, Bucureşti, 2015.
2. Bogdan Ghiu, „Anexa 2. Anti-comunism moral-filosofic versus post-comunism literar şi artistic («modelul Humanitas» şi «modelul Polirom»)" în op. cit., p. 168.
3. Bogdan Ghiu, „Anexa 3. Procesul comunismului în cîmpul global al poveştii", în op. cit., p. 170.
4. Vezi cartea citată mai sus.
5. Gabriela Adameşteanu, *Provizorat*, Editura Polirom, Colecţia „Fiction Ltd", Iaşi, 2010, p. 12.
6. Ibidem, p. 14.
7. Ibidem, p. 15.
8. Ibidem.
9. Ibidem.
10. Gabriela Adameşteanu, *Provizorat*, op. cit., p. 16.
11. Ibidem, p. 434.
12. Ibidem, p. 432.
13. Idem, p. 430.
14. Idem, p. 434.
15. Varujan Vosganian, *Cartea şoaptelor*, Editura Polirom, Iaşi, 2009.
16. Varujan Vosganian, *Cartea şoaptelor*, ediţia a II-a, Editura Polirom, Colecţia „Top 10 +", Iaşi, 2012, p. 465.
17. Ibidem, p. 475.
18. Ibidem, p. 7.
19. Ibidem, p. 15.
20. Ibidem, p. 25.
21. Ibidem, p. 28.
22. Ibidem, p. 35.
23. Ibidem, p. 26.
24. Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Éditions du Seuil, Paris, 2000.
25. Ibidem, p. 17.
26. Ibidem, p. 483.
27. Ibidem, p. 487.

Bibliography:

Ghiu, Bogdan, *Everything Has to Be Translated. The New Paradigm (a manifesto)*, Cartea Românească, Bucharest, 2015

Hartog, François, *Regimes of Historicity. Presentism and Experiences of Time/ Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps*, Éditions du Seuil, Paris, 2003, 2012

Hartog, François, *Believe in History/ Croire en l'histoire*, Éditions Flammarion, Paris, 2013

Rancière, Jacques, *The Word of the History. Essay about the poetics of knowing/ Les mots de l'histoire. Essai de poétique du savoir*, Éditions du Seuil, Collection „La librairie du XXIe siècle" (dirigée par Maurice Olender), Paris, 1992

Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting/ La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Éditions du Seuil, Paris, 2000